

Zemětřesení v textu a otřesení smyslu: literatura 19. století jako hermeneutický problém¹

Josef Vojvodík

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a komparatistiky
Josef.Vojvodik@ff.cuni.cz

RÉSUMÉ

A Textual Earthquake and Meaning Shaken: 19th-Century Literature as a Hermeneutic Problem

With the real earthquake in Lisboa, 1755, as well as the revolutionary ones in France and the shocks of the Napoleonic wars, the model of a temporally linear development of modernity, with 'Progress' as its universal goal, was shaken; and beyond the impact on Enlightenment rationality and philosophy of reason, it affected all assumed meaning of history, knowledge, and apparent certainties. This 'state of crisis' induced Heinrich von Kleist first to his novella *The Earthquake in Chile* (*Das Erdbeben in Chili*, 1806/1807) and then to suicide, whereas F. D. E. Schleiermacher responded with his theory of modern hermeneutics as a synthesis of the individual and the general. Building on Hana Šmahelová's *V síti dějin literatury národního obrození* (2011), the paper focuses on the model of temporalisation of historical processes and in particular the 'event of national reawakening' as part of the 'project of modernization'.

KLÍČOVÁ SLOVA / KEYWORDS

Teleologie dějin; modernizace; temporalizace; otřesení smyslu; hermeneutika; obraz; rám; národní obrození / teleology of history; modernity; temporality; shaken meaning; hermeneutics; image; frame; national awakening.

Všichni tušili, že už nikdy nebude, jak bývalo: po revolučních otřesech ve Francii a napoleonských válkách, v jejichž teroru jako by se zhroutila osvícenská racionalita a filozofie rozumu. Šok této zkušenosti byl tím prudší, že tyto krutosti člověka vůči člověku, cynicky prezentované jako jeho „osvobození“, nebyly ospravedlnitelné a vysvětlitelné ani racionálně, ani eticky, ani teologicky, ani jinak.

Ve svých počátcích kolem roku 1800 je tedy nové století konfrontováno s do té doby neznámou formou nesmyslné brutality, která radikálním způsobem zpochybnila tradiční antropologii a utopii dobra a krásna (u Hölderlina, Schillera, Büchnera, Kleista ad.). Zde začíná specifický proces modernizace, jehož konec bude v nedo-

1 *Hana Šmahelová k 26. srpnu 2016.* Příspěvek byl přednesen na konferenci „Lingvistika a literární věda: cesty a perspektivy“, Technická univerzita v Liberci, 22.–23. 9. 2016. Příspěvek je publikován v původním rozsahu a podobě.

hlednu, proces, provázený protikladnými tendencemi: na jedné straně dynamizaci smyslu a cíle dějinných událostí a na druhé straně jeho relativizací. Dřívější cyklicky chápaný pojem dějin a dějinnosti byl nahrazen temporálním chápáním a navíc, procesuálně-dynamicky chápané dějinnosti byl nadřazen cíl, k němuž měl budoucí vývoj lineárně směřovat a tímto cílem byl — ať již jakkoliv chápaný — „pokrok“.² Racionalismem propagované myšlení pokroku a kontinuity, představa, že další dějinný vývoj se musí nutně odvíjet právě ve znamení pokroku, celistvosti, neustálého zdokonalování a k budoucnosti obráceného finálního „naplnění smyslu“, vedlo v průběhu 19. a 20. století k sérii „krizových stavů“ jako důsledku temporalizace dějin i života a rozčarování z nedosažitelnosti očekávaných změn (srov. Heidbrink 1999, s. 551). S obdivuhodnou prozíravostí vystihl tento paradox Friedrich Nietzsche v eseji *O užitku a škodlivosti historie pro život* (*Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben*): tito „historičtí lidé“, píše Nietzsche, „vůbec nevědí, jak nehistoricky přes všechnu svou historii myslí a jednají a že jejich zabývání se dějinami stojí nikoli ve službách čistého poznání, nýbrž ve službách života“ (Nietzsche 2005, s. 84).

Tato temporalizace byla provázena nahrazením domněle „překonané“ transcendentální pozice hermeneutickou naukou o rozumění, která chtěla vykládat a „rozumět“ uskutečňování historických procesů neustálým zdokonalováním techniky, vědy, hospodářství atd.

Zatímco osvícenská hermeneutika (Johann Martin Chladen nebo Georg Friedrich Meier) považovala obecně platné rozumové hledisko za základní hermeneutickou kategorii, nezávisle na individuálním výkladu, přišel Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher s něčím zcela novým. Modernost jeho hermeneutiky spočívá již v tom, že se nevztahuje především na samozřejmě předpokládaný a předpokládatelný smysl, ale na smysl, jež třeba znovu vyzískat a objevit jazykovou rekonstrukcí a interpretací z historických otřesů, nánosů a zkreslenin kolektivní i individuální povahy. Také umění a umělecké tvoření chápe Schleiermacher jako svébytný, kultivovaný projev družnosti, tedy v podstatě jako modus komunikace, jejímž cílem je vyjádření individuálního výrazu (srov. Birus 1982, s. 16–17).

Ve svých pedagogických úvahách k teorii výchovy přichází Schleiermacher s pozoruhodnou syntézou individuálního a obecného, když v souvislosti s uměleckým tvořením píše: „umělecká činnost neslouží člověku [...], aby vytvořil sám pro sebe něco, co je krásné, neboť krásno je pro člověka obsaženo již v estetickém cítění libosti, nýbrž k tomu, [...], aby vytvořil něco pro druhé, v čemž mají jej samotného poznat“ (srov. Schurr 1975, s. 254). Novátorství této myšlenky spočívá v tom, že předznamenává nahrazení osvícensko-klasicistické teorie umění jako pouhé nápodoby vnějšího světa již v podstatě moderním pojetím uměleckého tvoření. Schleiermacher přiznává důležitou a nenahraditelnou pozici individualitě, jak v uměleckém tvoření, tak při interpretaci. Tím kriticky zpochybnil dogma osvícensko-klasicistické hermeneutiky a poetiky, totiž autoritativní požadavek jednoty obsahu a formy. Dialektickou koncepcí „individuální obecnosti“ hermeneutiky, která je vnímavou také k dalším — nejen textovým — oblastem myšlení a řeči jako rétorika, dialektika, kritika, ale také psychologie, reagoval Schleiermacher s velkou citlivostí a empatií

2 Temporalizací moderny a jejich procesů se zabývá Ludger Heidbrink (1999, s. 544–564, zde zejména s. 548–550).

na intelektuální, sociální, umělecká i teologická hnutí, proměny, otřesy přelomu 18. a 19. století.

Otřesení téměř všemi dosud platnými — ať již skutečnými či domnělými — jistotami vyvolala u celé řady autorů počátku 19. století velké znepokojení. V září 1807 publikoval Heinrich von Kleist jednu ze svých prvních novel *Zemětřesení v Chile* (Kleist 1962, s. 9–20), která — ačkoliv inspirovaná skutečnou událostí, zemětřesením v Santiagu de Chile v roce 1647 —, tematizuje porevoluční otřesy počátku 19. století na několika rovinách: na rovině historické, teologické, metafyzické, společensko-filozofické i politické. Motiv zemětřesení je pro Kleista výchozí metaforou básnického univerza, v němž je člověk vystaven diskontinuitám a šokujícím událostem. Katastrofické zemětřesení v Lisabonu 1755 bylo v té době stále ještě v povědomí. Immanuel Kant na tuto událost reagoval úvahou o „podivných případech zemětřesení“ (Kant 1968, s. 429–461), která bývá v souvislosti s Kleistovou povídkou zmiňována jako jeden z možných zdrojů inspirace. Kant říká, že náboženskému výkladu takové přírodní katastrofy, jako něčeho zcela nevysvětlitelného, může konkurovat pouze básnické zpracování.

Do tohoto rámce, na pozadí extrému přírodní katastrofy jako dějinné události, rozvracející společenský a institucionální řád a na paradigmatech osvícenství vybudovaný obraz světa, zasadil Kleist milostný příběh Jeronýma a Josefy, jímž však zároveň předznamenal vlastní existenciální otřes. Provokace jeho novely spočívá mimo jiné v motivu naprosté nevypočitatelnosti přírody a stejně tak i dějin. Na revoluci ve Francii nenajdeme sice v textu žádný přímý odkaz, ale vnitřní souvislosti, zhroucení, destrukce a nový začátek signalizují revoluci jako živelnou katastrofu: „zemětřesení“, které však nevede do vytvoření ideálního, na rozumu postaveného společenského uspořádání, ale naopak do fatální utopické iluze se smrtelnými následky iracionálně barbarské, krvavé anarchie.

Zemětřesení a totální zhroucení je v Kleistově novele zhroucením toho, co je všeobecné: vězení, v němž se chce Jeroným na začátku novely oběsit, soud, město, společenské uspořádání, vědomí i smysl. Tedy odtržení od všeobecného a pokus o absolutizaci jedinečného, které je provázáno otřesy půdy a zhroucením racionálních fundamentů politického, sociálního i církevního uspořádání. Nejen v *Zemětřesení v Chile*, také v dalších Kleistových novelách i dramatech, je základní časovou zkušeností náhlost. Imaginární čas Kleistových textů je časem radikální diskontinuity, prudkých zvrátů mezi momenty extrémní jinakosti. Je to *náhlý* vpád totální jinakosti do každodenní všednosti a zaběhnutého pořádku (Bohrer 1981, s. 161–179).

Kleistova novela, způsob jejího vyprávění, její poetika, se se Schleiermacherovou hermeneutikou setkává právě tam, kde racionalisticky-osvícenská logika rozumění, předpokládající smysl textu, jež možno dále diskurzivně rozvíjet, naráží na své hranice. Schleiermacher chápal hermeneutiku jako „neustále pokračující zkoušku“, jako hypotetickou konstrukci a re-konstrukci smyslu, který třeba znovu objevovat. Podobně konstruuje Kleist svoji novelu jako velmi artistní hru otázek, které však nechává bez odpovědi, nebo možné odpovědi kleistovsky hádankovitým způsobem pouze naznačuje. Otřesený, v troskách zemětřesení zasutý smysl, musí být znovu objeven a rekonstruován.

Rekonstrukce a reflexe stěžejních paradigmat a diskurzivních strategií literatury národního obrození v knize Hany Šmahelové *V síti dějin literatury národního obrození*

(2011), by bylo možné charakterizovat jako takovou „neustále pokračující zkoušku“ rekonstrukce jednoho velkého, monumentálního, dokonce národního *příběhu-mýtu*. S tím souvisí, co zde bylo řečeno na začátku: problém dynamizace, temporalizace a teleologizace dějinných procesů jako signatura modernizace již od počátku 19. století, se samozřejmě týká také procesu národního obrození. „Událost“ národního „vzkříšení“, je — jak Hana Šmahelová ukazuje —, součástí tohoto procesu „modernizace“. Jako většina „projektů“ moderny je také projekt národního „vzkříšení“ ve zvláštním smyslu ana-chronním projektem. Na jedné straně dochází k „ustavení vědomí národní identity, vníman[é] jako žit[á] zkušenost a zároveň jako projekt budoucnosti“ (Šmahelová 2011, s. 59). Ana-chroničnost tohoto k budoucnosti zaměřeného projektu spočívá v samotném jeho základu, jímž je mýtus, z něhož „lze rozvinout celistvý historický obraz“ (tamtéž, s. 19). Mýtus, „kult dávnověkosti“, jako báze k budoucnosti obráceného vývoje. Nepřekvapí tedy, že *anachronní* je začátek i konec tohoto projektu: na počátku mýtus vzkříšení a zmrtvýchvstání, na konci „předzjednaná harmonie“ emancipačního příběhu, vytvořeného retrospektivně bez rizika ztroskotání o otrešení jeho smyslu.

V této souvislosti bych se zastavil u dvou pojmů, které jsou pro hermeneutiku literatury národního obrození v knize Hany Šmahelové a její argumentaci podstatné: „obraz“ a „rám“. Na začátku své knihy charakterizuje autorka literární historiografii obrození jako „obrazy zasazené v rámu“ a dodává: „Nejprve na plochu vystupují významné osobnosti, jejichž životu a dílu věnují životopisné studie historici, první generace, kteří ještě byli — alespoň částečně — přímými účastníky „oživování“ české literatury“ (tamtéž, s. 15).

Podle Hany Šmahelové připomíná první historický obraz národního obrození spíše „skupinový portrét“, na němž, jak autorka pokračuje, „není důležitá individuální tvář, nýbrž projevy oné duchovní síly, která křísí národy k novému životu a pozvnaší je k stále vyšším metám“ (tamtéž, s. 17).

Obraz zpravidla potřebuje rám: rám a zarámování umožňuje podle historika a filozofa umění Louise Marina „prezentaci reprezentace“. Tím spíše „skupinový portrét“, jako reprezentativní *tableau*, skutečných i domnělých aktérů dějin národního obrození. Domnělých proto, že „rétorické prostředky proměnily“, jak autorka dodává, „aktéry dějin do podoby, jež neodkazuje k realitě, nýbrž k představě reprezentované obrazem — fikcí“ (tamtéž, s. 17).

V roce 1902 publikoval filozof a sociolog Georg Simmel estetickou úvahu *Obrazový rám* (*Der Bilderrahmen*). Podle Simmela zaručuje rám dílu jeho „celistvost“ (Simmel 1995, s. 101–102), jako jednotu složenou z částí již tím, že obrazové pole „utěšňuje“ proti světu mimo obraz. Rám funguje, jak Simmel výstižně poznamenává, jako „generátor autonomie“ díla v tom smyslu, že v estetické rovině „ztělesňuje utopické řešení základních antinomií moderního života“ (Simmel 1995, s. 106–108). Tedy obraz jako analogie moderního vztahu mezi společností a jedincem, vztahu, jenž ve svém napětí potřebuje svůj rámeček. K fenoménu rámu se Simmel vrací o rok později (1903) v úvaze *Sociologie prostoru*, kde píše, že rám má jako hranice určitého útvaru pro sociální skupiny obdobný význam jako rám obrazu. Rám ukazuje, že v jeho hranicích se nachází svět, podléhající pouze jeho vlastním normám.

Pro filozofa umění Louise Marina, který ve své přednášce z roku 1987 o rámu a jeho figurách, na Simmelovu úvahu odkazuje, fungují jako rámy a rámce také ná-

boženské systémy, mýty, hotové názory a soudy, morální a politická přesvědčení, dokonce osobní zkušenosti. Rámy tak plní epistemologické, politické, ekonomické, estetické, právní, sociální i náboženské funkce. To ovšem znamená, že rámy mohou a také jsou překračovány, prolamovány, dočasně suspendovány i nově zřizovány. Přestože Louis Marin vychází primárně z umělecko-estetické problematiky obrazového rámu, vztahuje se pojem *figury* rámu nejen na pikurální figury, ale také na rétorické figury, které podle Marina reflexivně odkazují na podmínky konstituce znaku, jež re-prezentují (Marin 1988, s. 64–68).

A tím se dostávám zpět k problému rámu a jeho pohyblivých obrazů v knize Hany Šmahelové, pro jejíž argumentaci má vztah rétorických figur a rámu/rámce zásadní význam, neboť, jak autorka zdůrazňuje, rámem celistvého historického obrazu národního obrození „bude však referenční horizont, v němž funkci dějotvorných idejí do jisté míry přebírá axiologie produkovaná samotnými rétorickými postupy“ (Šmahelová 2011, s. 19). Tyto rétorické strategie a narativní postupy vytvářejí hodnotovou normu, na níž je postavena „prezentace reprezentace“ obrazu/příběhu národního obrození.

Hlavní intence knihy Hany Šmahelové je jasně vyslovena v metodologické kapitole, kde se zabývá problémem rámu: „Ale co když to všechno nebylo tak vývojově přímočaré, co když bylo cest víc, a v rámci obrodného hnutí se odehrávala ještě jiná dramata“ (tamtéž, s. 44). V podstatě celá autorčina kniha rekonstruuje, sleduje, zvažuje a naznačuje možnosti prolomení, suspendování a „revizi“ literární historiografii vytvořených a upevněných rámců. Kritika F. X. Šaldy, kterou vyvolala jeho úvaha z roku 1909 *Moderní literatura česká*, již se Hana Šmahelová zabývá, je příznačná. Šaldův pokus pohnout rámem se nesetkal s pochopením.

Také dějiny — a dějepisectví — národního obrození jsou názorným příkladem, že emancipační pragmatismus pokroku ve jménu dosažení vyššího stupně vývoje, inscenovaný jako kontinuita a koherence dějinného procesu, produkuje to, co historik kultury Ludger Heidbrink nazývá „teleologický iluzionismus“ (Heidbrink 1999, s. 562). Národní obrození nikoliv jako „stabilní výsledek dějinného procesu“, jak píše Hana Šmahelová, nýbrž nejednoznačnost „s rozplývavými konturami“ a tihnutí „k rozbíhavosti do různých stran, než k jednomu proudu“. Kleistova literárně-estetická fikce „zemětřesení“ a zhroucení domnělé, rozumem zaručované stability institucionálních uspořádání, existenciálních základů, smyslu i vědomí jako by byla na samotném počátku 19. století jasnozřivou předzvěstí i varováním před tím, k čemu v průběhu 19. století došlo: vytvoření totalizujících společenských projektů, v nichž si „kolektivní singuláry“ (Heidbrink 1999, s. 554) jako národ, třída nebo rasa nárokovaly univerzální pozici nových hrdinů světového dění.

LITERATURA

Birus, Hendrik: Zwischen den Zeiten. Friedrich Schleiermacher als Klassiker der neuzeitlichen Hermeneutik. In: Hendrik Birus (ed.): *Hermeneutische Positionen. Schleiermacher, Dilthey, Heidegger, Gadamer.*

Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1982, s. 15–58.

Bohrer, Karl Heinz: Augenblicksemphase und Selbstmord. Zum Plötzlichkeitsmotiv Heinrich von Kleists. In týž: *Plötzlichkeit. Zum*

Augenblick des ästhetischen Scheins. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1981, s. 161–179.

Heidbrink, Ludger: Die Moderne als Projekt der historischen Zeit. In: Gerhart von Graevenitz (ed.): *Konzepte der Moderne*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart — Weimar 1999, s. 544–564.

Kant, Immanuel: Geschichte und Naturbeschreibung des Erdbebens am Ende des 1755sten Jahres. In: *Kants Werke. Akademie-Textausgabe*, Band 1. Walter de Gruyter & Co., Berlin 1968, s. 429–461.

Kleist, Heinrich von: Zemětřesení v Chile. In: Eduard Petiška (ed.): *Deset německých novel*. Československý spisovatel, Praha 1962, s. 9–20.

Marin, Louis: Le cadre de la représentation et quelques-unes de ses figures. *Les Cahiers du Musée national d'art moderne* 24, 1988, léto, s. 62–81.

Nietzsche, Friedrich: O užitku a škodlivosti historie pro život. In týž: *Nečasové úvahy*,

přel. Jan Krejčí a Pavel Kouba. OYKOIMENH, Praha 2005, s. 75–147.

Schurr, Johannes: *Schleiermachers Theorie der Erziehung. Interpretationen zur Pädagogikvorlesung von 1826*. Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf 1975.

Simmel, Georg: Der Bildrahmen. Ein ästhetischer Versuch. In týž: *Gesamtausgabe 7. Aufsätze und Abhandlungen 1901–1908*. Band I, eds. Rüdiger Kramme, Angela Rammstedt a Otthin Rammstedt. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1995, s. 101–108.

Simmel, Georg: Soziologie des Raumes. In týž: *Gesamtausgabe 7. Aufsätze und Abhandlungen 1901–1908*. Band I, eds. Rüdiger Kramme, Angela Rammstedt a Otthin Rammstedt. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1995, s. 132–183.

Šmahelová, Hana: *V síti dějin literatury národního obrození*. Karolinum, Praha 2011.